ΑΘΗΝΑΣ ΚΕΦΑΛΗ ΕΞ ΕΛΕΥΣΙΝΟΣ

ΥΠΟ

Δ. ΦΙΛΙΟΥ

[*Ἀπόσπασμα ἐκ τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Παρνασσοῦ*].

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΣΤΙΑΣ

Κ. ΜΑΪΣΝΕΡ ΚΑΙ Ν. ΚΑΡΓΑΔΟΥΡΗ

1898

ΑΘΗΝΑΣ ΚΕΦΑΛΗ ΕΞ ΕΛΕΥΣΙΝΟΣ

Σκάπτων ἐν Ἐλευσῖνι τὸ μέρος ἐκεῖνο τοῦ ἱεροῦ τὸ μεταξὺ τῶν δύο περιβόλων ἔνθα τὰ πολλὰ ἰδίως Ρωμαϊκὰ καὶ Βυζαντινὰ ἐρείπια ἦ, ὡς διὰ κοινοτέρας ὠνόμασα αὐτὰ ἀλλαχοῦ λέξεως, *χαλάσματα* [1] εὗρον παρὰ τὰ θεμέλια τοῦ τοίχου P—P′ ὄχι μακρὰν τῆς γωνίας P [2] τὴν ἐνταῦθα εἰκονιζομένην (πίν. 1 α) κεφαλὴν Ἀθηνᾶς ἐκ πεντελικοῦ μαρμάρου.

Ἡ κεφαλὴ (μέγεθος ἥμισυ περίπου τοῦ φυσικοῦ) εἶχε ποιηθῆ ἰδιαιτέρως, ὡς βλέπει ὁ ἀναγνώστης καὶ ἐν τῇ εἰκόνι, ὅπως κατόπιν ἐντεθῇ εἴτε εἰς κορμὸν ἀγάλματος ὁλόκληρον, εἴτε καὶ εἰς ἁπλῆν προτομήν. Σύνηθες ἦν τὸ πρᾶγμα ἐν τῇ ἀρχαίᾳ τέχνῃ, μάλιστα δὲ ἐν τῇ παρακμῇ αὐτῆς κατὰ τοὺς μετ' Ἀλέξανδρον καὶ τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους. Καὶ προῆλθε μὲν τὸ κατ' ἀρχὰς ἐκ τοῦ ὅτι συνέβαινεν ἐνίοτε κατ' αὐτὴν τὴν ποίησιν τοῦ ἔργου ὁ λίθος, καθ' ὃ μέρος διεπλάττετο ἡ κεφαλὴ ἢ ἄλλο τι τῶν ἄκρων, νὰ πάθῃ ἢ ἐκ κακῆς αὐτοῦ συστάσεως ἢ καὶ ἐκ παραδρομῆς ἢ ἀδεξιότητος τοῦ τεχνίτου βλάβην, κατόπιν ὅμως ἐκράτησεν ὡς ἔθος, εὐκολίας τινὰς τοῖς ἐργαζομένοις προσπορίζον. Ὡς δὲ συνήθως καὶ τῆς ἐν λόγῳ κεφαλῆς τὸ πρὸς ἐγγόμφωσιν προωρισμένον ἔμβολον ἔχει κωνοειδὲς σχῆμα.

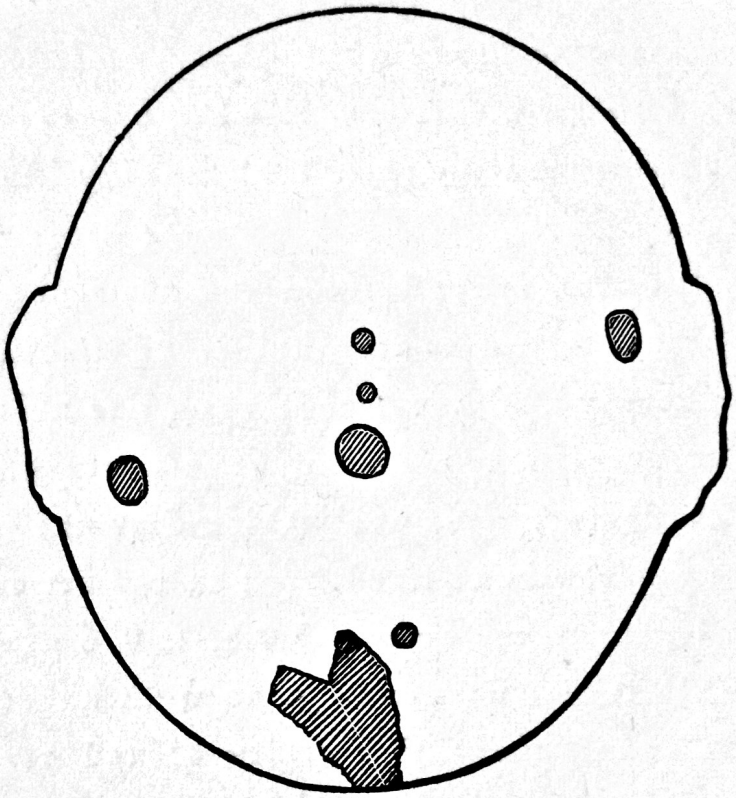
Ἡ κεφαλή, ὡς καὶ ἡ εἰκὼν μαρτυρεῖ, περιεσώθη ἡμῖν εἰς ἀρκετὰ καλὴν κατάστασιν. Τὸ πρόσωπον, πλὴν ἐλαχίστων ἐδῶ καὶ ἐκεῖ βλαβῶν τῆς ἐπιδερμίδος τοῦ μαρμάρου, κατὰ τὰ λοιπὰ εἶναι ἄθικτον καὶ πρὸ πάντων κατὰ τὴν ἄκραν ῥῖνα, ἣν, ὡς γνωστόν, σπανίως ἀπαντῶμεν ἐν ἀρχαίοις ἔργοις οὕτω καλῶς διατετηρημένην. Πλείονας ἔχει βλάβας τὸ ἀττικὸν κράνος, ὅπερ ἐκάλυπτεν αὐτήν· πρὸ πάντων τὰ δύο κροταφικὰ φάλαρα ἔπαθον τοιαύτην βλάβην, ὥστε τοῦ μὲν ἀριστεροῦ μόλις ἴχνη διακρίνονται, τοῦ δὲ δεξιοῦ ὀλίγα περιεσώθησαν λείψανα, ἀλλ' ἱκανά, ὡς καὶ ἐν τῇ εἰκόνι δηλοῦται, ἵνα πιστωθῇ ὅτι

---

[1] Παράβ. Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχ. Ἑταιρείας τοῦ ἔτους 1887 σ. 56.

[2] Παράβ. τὸ Διάγραμμα τῶν ἀνασκαφῶν ἐν τῷ βιβλίῳ μου Éleusis, τῷ ἐκδοθέντι κατὰ τὸ 1896.

ἔφερον προστύπους ἀναγλύπτους παραστάσεις, πιθανῶς γρῦπας. Ἄλλον κόσμον δὲν σῴζει τὸ κράνος· σῴζει ὅμως κατὰ τὸ ἔμπροσθεν τοῦ κρανίου ὑπὲρ τὸ μέτωπον, ὅπως τὸ παρατιθέμενον δεικνύει σκαρίφημα, τρεῖς μὲν μεγαλειτέρας, τέσσαρας δὲ μικροτέρας ὀπὰς καὶ προσέτι δύο ἄλλας φύλλῳ φυτοῦ ὁμοιαζούσας ἐντομάς. Αἱ ἐντομαὶ ἀναμφιβόλως εἶναι τυχαῖαι ἢ ἐξ ἀδεξιότητος τοῦ τεχνίτου προελθοῦσαι βλά-

βαι· αἱ ὀπαὶ ὅμως ἐποιήθησαν ἐπίτηδες, ὅπως ἐπ' αὐτῶν στηριχθῇ ὁ λοιπὸς τοῦ κράνους κόσμος. Κατὰ δὲ ταῦτα ἀνάγκη νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ κράνος ἐκόσμουν ἰδιαιτέρως πεποιημένοι εἴτε ἐκ λίθου εἴτε καὶ ἐκ χαλκοῦ καὶ εἰς τὰς ὀπὰς ἐγγομφούμενοι ἢ οἱ τρεῖς λόφοι (τὸ κράνος ἦν τρίλοφον) ἢ τὰ γνωστὰ ἐκεῖνα ζῴδια, ἐφ' ὧν καὶ ἐστηρίζοντο οἱ λόφοι, ἡ Σφὶγξ δηλ. καὶ οἱ ἑκατέρωθεν ταύτης πτερωτοὶ ἵπποι, τὰ κοσμοῦντά ποτε τὸ κράνος τῆς Παρθένου τοῦ Φειδίου, ὡς μᾶς διδάσκουσι τὰ περισωθέντα μνημεῖα [1]. Ἐγὼ πιστεύω ὅτι ἐπὶ τῶν ὀπῶν τῆς Ἐλευσινιακῆς κεφαλῆς ἐνεγομφοῦντο τὰ ζῴδια ἐκεῖνα καὶ ἐπὶ τούτων ἐπεκάθηντο οἱ λόφοι, ὅτι δηλ. ὁ τεχνίτης ἐκάλυψεν αὐτὴν διὰ τοῦ τοσοῦτον ἀποβάντος ἀρεστοῦ ἐν τῇ κατόπιν τέχνῃ κράνους τῆς Παρθένου, ἀφοῦ δὲν ἠμέλησε καὶ εἰς αὐτὰ τὰ κροταφικὰ φάλαρα

[1] Παράβ. Collignon, Histoire de la Sculpture Grecque Τόμ. 1, σελ. 539 καὶ ἑξ. Mittheil. d. Athen. Instituts 1883, σελ. 291 καὶ ἑξ.

νὰ γλύψῃ ἢ, ὅπως ὁ Παυσανίας λέγει, νὰ *ἐπεργασθῇ* καὶ τοὺς γρῦπας.

Ἡ ἀντιγραφὴ ἔργων διασήμων δὲν ἠσκεῖτο μόνον ἐν τοῖς χρόνοις τῆς παρακμῆς τῆς τέχνης, ὧν ἔργον ἀναμφιβόλως εἶναι καὶ ἡ Ἐλευσινιακὴ κεφαλὴ, ἀλλὰ καὶ πολὺ πρότερον. Ἤδη κατ' αὐτὸν τὸν 4ον π. Χ. αἰῶνα, ὅτε ἀκόμη ἡ τέχνη ἤκμαζε, τεχνῖται δὲ οἷοι ὁ Πραξιτέλης, ὁ Σκόπας, ὁ Λύσιππος ἔζων καὶ εἰργάζοντο πλάττοντες τὰ ἀθάνατα αὐτῶν ἔργα, ὑπῆρχον ἄλλοι μὴ ἀπαξιοῦντες νὰντιγράφωσι ἔργα προγενέστερα. Καὶ τὸ πρᾶγμα εἶναι φυσικώτατον. Πάντες οὔτε Πραξιτέλεις, οὔτε Σκόπαι, ἠδύναντο νὰ ὦσιν, ὑπῆρχε δὲ καὶ τότε καὶ πολὺ περισσότερον ἐν τοῖς μετέπειτα χρόνοις, ὁπότε ἡ τέχνη ἔπαυσε νὰ ἦναι δημιουργικὴ, τάξις τις τεχνιτῶν, ὧν αἱ ἀξιώσεις δὲν ὑπερέβαινον τὴν τοῦ καλοῦ ἀντιγραφέως καὶ τῶν ὁποίων βιοποριστικὸν ἐπάγγελμα ἦτο ἡ ἀντιγραφή· οἴκοθεν δ' ἐννοεῖται ὅτι ὑπῆρχον καὶ οἱ ἀγοράζοντες τοιαῦτα ἔργα, οἱ μὲν ἐξ εὐσεβείας, θεῶν ὁμοιώματα πρὸ πάντων, οἱ δὲ καὶ ἐξ ἁπλοῦ πρὸς τὴν τέχνην ἔρωτος. Ὁποίας δὲ καὶ ὁπόσας δὲν παρέσχον ἡμῖν τοῖς νεωτέροις οἱ ἀντιγραφεῖς οὗτοι ὑπηρεσίας! Τί θὰ ἐγινώσκομεν λ. χ. περὶ τῆς τέχνης τοῦ Πολυκλείτου, ἂν μόνον εἰς τὰς γραπτὰς τῶν ἀρχαίων μαρτυρίας περιωρίζετο ἡ γνῶσίς μας καὶ δὲν εἴχομεν τοῦ δορυφόρου καὶ τοῦ διαδουμένου αὐτοῦ ἀντίγραφα; Τί δὲ περὶ τῆς τέχνης τοῦ Μύρωνος, ἂν μὴ ἐσῴζετο ὁ ἐν Ρώμῃ νῦν ἐν τῷ μεγάρῳ Lancelotti δισκοβόλος; Ἀλλὰ καὶ περὶ αὐτῆς τῆς χρυσελεφαντίνης Παρθένου Ἀθηνᾶς τοῦ Φειδίου ἐπὶ μόνον τῶν ἀρχαίων μαρτυριῶν στηριζόμενοι ἀτελῆ θὰ ἠδυνάμεθα νὰ συλλάβωμεν ἔννοιαν, ἂν μὴ ἐσῴζοντο ἀντίγραφα ἐκ μαρμάρου καὶ πρὸ πάντων τὸ κάλλιστον καὶ σχετικῶς πιστότατον πάντων τὸ παρὰ τὸ Βαρβάκειον Λύκειον εὑρεθὲν, κοσμοῦν δὲ νῦν τὸ ἡμέτερον Ἐθνικὸν Μουσεῖον.

Περὶ τοῦ χρυσελεφαντίνου ἀγάλματος τῆς Παρθένου Ἀθηνᾶς τοῦ Φειδίου ἐγράφησαν τόσον πολλὰ, ὥστε γνωστὰ πράγματα θὰ ἐπανελάμβανον, ἂν ἐμήκυνα ἐνταῦθα τὸν περὶ αὐτῆς λόγον[1]. Ὅπως δεικνύουσιν ἡμῖν τὰ κάλλιστα καὶ πιστότατα αὐτῆς ἀντίγραφα, ἡ θεὰ εἶχε παράδοξόν πως τύπον προσώπου πολὺ ἀπέχοντα τῆς ᾠοειδοῦς ἐκείνης *καταγραφῆς*, ἣν μάλιστα ἐν ταῖς γλυφαῖς τοῦ Παρθενῶνος

[1] Παράβ. Roscher's, Ausf. Lexikon ἐν λέξει Athene ἔνθα καὶ πᾶσα ἡ λοιπὴ περὶ τῆς Παρθένου Ἀθηνᾶς τοῦ Φειδίου βιβλιογραφία εὕρηται.

θαυμάζομεν· «Aus dem Character des Mädchenhaften erklärt sich die ganze Auffassung des Phidiasischen Ideals, die schlichte Haltung und Bekleidung, die jugendlichen runden Formen des Gesichtes und der klare, freundliche Blick ihrer Augen» λέγει ὁ Schreiber[1]. Ἡ μέλλουσα νὰ σταθῇ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ, ὃν ἤγειρεν αὐτῇ τὸ νέον καὶ ἀκμάζον ἀττικὸν κράτος τῶν χρόνων τοῦ Περικλέους, θεά, τοιαύτη τις ἔπρεπε βεβαίως νὰ πλασθῇ συμβολίζουσα καὶ αὐτὴ τὴν νεότητα καὶ τὸ σφρῖγος τῆς πόλεως, ἧς ἦν πολιοῦχος. Ἀλλ' ἀναντιῤῥήτως εἰς τὸν τύπον τοῦ προσώπου, ὅστις εἰκονίζει μὲν ὄντως παρθένον ἐν πάσῃ τῇ ἀκμῇ τῆς νεότητός της, ἔχει ὅμως καί τι τὸ ἀγροῖκον καὶ μὴ εὐγενὲς καὶ ἐμβάλλει εἰς πειρασμὸν τὸν θεατὴν νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ὁ τεχνίτης ἀνεζήτησε τὸ πρωτότυπον (modèle) οὐχὶ ἐν ταῖς *ἀσταῖς*, ἀλλ' ἐν ταῖς τῶν ἀγρῶν παρθένοις, συνετέλεσεν οὐκ ὀλίγον αὐτὸ τὸ κολοσσικὸν τοῦ ἀγάλματος, οὗ ἡ κεφαλὴ ἀπὸ ἀποστάσεως 10 περίπου μέτρων κάτωθεν ὁρωμένη, ἀλλοίαν θὰ παρουσίαζεν ὄψιν, ἐν μέρει δι' ἴσως καὶ αὐτὴ ἡ ὕλη, ἐξ ἧς ἦν τὸ πρόσωπον πεποιημένον, ὁ ἐλέφας δηλ., καὶ εἶναι ὀρθοτάτη ἡ παρατήρησις τοῦ Furtwängler[2] ὅτι τοιαῦτα κολοσσικὰ ἀγάλματα δὲν δύνανται νὰ παράσχωσιν ἡμῖν τὸ μέτρον τοῦ νὰ ἐκτιμήσωμεν τί ἠδύνατο νὰ παραγάγῃ ἐν τῇ τέχνῃ ὁ ποιήσας αὐτὰ τεχνίτης, κατ' ἀκολουθίαν οὐδ' ἡ Παρθένος Ἀθηνᾶ δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ἡμῖν εἰς ἐκτίμησιν τῆς τέχνης τοῦ Φειδίου. Τὸ ἔργον ὅμως ὑπῆρξε καὶ οὕτω διάσημον καὶ ἐπεβλήθη εἰς τὰς μετὰ ταῦτα γενεάς, ἀφοῦ Φειδίας ἦν ὁ ποιήσας αὐτό· ἀλλὰ καὶ αὐτὴ αὕτη ἡ *εὐσέβεια* ἠνάγκασε, νομίζω, πολλοὺς τῶν μετὰ ταῦτα ἀντιγραφέων νἀντιγράφωσιν αὐτὸ οὕτω πιστῶς, ὥστε νὰ παραγάγωσιν ἔργα, οἷον τὸ ὑπὸ Lenormant κατὰ τὴν Πνύκα εὑρεθὲν ἀντίτυπον[3], ὁ τεχνίτης τοῦ ὁποίου δὲν ἐδίστασε καὶ αὐτὴν τὴν Πανδώρας γένεσιν τὴν ἐν τῇ βάσει τοῦ κολοσσικοῦ ἀγάλματος εἰκονιζομένην νὰ ἐπιχειρήσῃ νὰ εἰκονίσῃ καὶ ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ ἰδικοῦ του ἔργου χω-

[1] Die Athena Parthenos σελ. 97—98 (=σελ. 639—640 τοῦ 8ου τόμου τῶν Abhandlungen der Phil-Histor-Classe der Königl. Sächsis. Gesellschaft der Wissenschaften).

[2] Meisterwerke, σελ. 11.

[3] Παράβ. Collignon ἐ. ἀ.

ρὶς νἀναλογισθῇ ὅτι τὸ πιστὸν τῆς ἀντιγραφῆς ἐνταῦθα ἦτο ἀνέφικτον καὶ ὅλως ἐναντίον τῶν κανόνων τῆς τέχνης.

Ἀλλὰ πάντες οἱ ἀντιγραφεῖς ἀρχαιοτέρων ἔργων ἐν τοῖς μετέπειτα χρόνοις δὲν ὡμοίαζον τῷ τοῦ Λενορμαντείου ἀντιγράφου, οὐδ' αὐτῷ τοῦ παρὰ τὸ Βαρβάκειον εὑρεθέντος ἀντιτύπου. Ἂν πολλοὶ ἐξ αὐτῶν δὲν ἠδύναντο νὰ δημιουργήσωσί τι νέον, δὲν προσέκειντο ὅμως καὶ τῇ ἀντιγραφῇ δουλικῶς καὶ πολλάκις περὶ πολλὰ ἠλευθερίαζον οὐχὶ σπανίως κατασκευάζοντες κρᾶμά τι τύπων διὰ τῆς ἀναμίξεως προϋπαρχόντων ἐν ἀρχαιοτέροις ἔργοις στοιχείων. Ἐντεῦθεν καὶ τὰ πολλὰ ἐκεῖνα αὐτῆς τῆς Παρθένου Ἀθηνᾶς ὁμοιώματα, ἅτινα καίπερ πολλὰ αὐτῆς σῴζοντα χαρακτηριστικά, δὲν εἶναι ὅμως καὶ πιστὰ αὐτῆς ἀντίγραφα. Εἰς τοὺς τοιούτους δὲ τεχνίτας τοὺς μετά τινος ἐλευθερίας καὶ κατ' ἐκλογὴν ἐργαζομένους καταλεκτέος, νομίζω, καὶ ὁ τῆς Ἐλευσινιακῆς κεφαλῆς γλύπτης. Τὸ κράνος ἀντέγραψε καὶ αὐτοῦ τοῦ παρὰ τὸ Βαρβάκειον εὑρεθέντος ἀντιτύπου τεχνίτου πιστότερον, ἂν τὰ ὑπ' ἐμοῦ ἀνωτέρω εἰρημένα δὲν ἀστοχοῦσι τοῦ ὀρθοῦ «Μέσῳ μὲν οὖν ἐπίκειταί οἱ τῷ κράνει Σφιγγὸς εἰκὼν . . . . καθ' ἑκάτερον δὲ τοῦ κράνους γρῦπές εἰσιν ἐπειργασμένοι» λέγει ὁ Παυσανίας (1, 24, 5). Ὁ Παυσανίας εἶδε τοὺς *ἐπειργασμένους* γρῦπας ἐπὶ τῶν κροταφικῶν φαλάρων, δὲν εἶδεν ὅμως πιθανώτατα τοὺς ἑκατέρωθεν τῆς Σφιγγὸς πτερωτοὺς ἵππους ἀποκρυπτομένους ὑπὸ τῶν πρὸς τὰ ἄνω ἐστραμμένων κροταφικῶν φαλάρων καὶ τούτου ἕνεκα ἴσως δὲν μνημονεύει αὐτούς, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Kieseritzky[1] ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ ὁμοιώματος τοῦ Μουσείου τοῦ Ermitage στηριζόμενος καὶ τὴν παρατήρησίν του ἐπικυροῖ βεβαίως τῆς Ἐλευσινιακῆς κεφαλῆς τὸ κράνος, ὅπερ ἐπίσης ἐπὶ τῶν κροταφικῶν φαλάρων ἀνεστραμμένων ἔφερεν *ἐπειργασμένα*, δηλ. ἀνάγλυπτα, ζῴδια, αὐτοὺς δὴ ἐκείνους τοὺς γρῦπας. Ἂν που κατὰ τὸ ἕτερον τῶν κροταφικῶν φαλάρων ἦτο καὶ ἡ γλαῦξ *ἐπειργασμένη*, τὸ ἱερὸν τῆς θεᾶς πτηνόν, ὅπερ, ὡς φαίνεται ἐξ ἄλλων μνημείων, ἐκόσμει ὡσαύτως τὸ κράνος τῆς Παρθένου, ἄδηλον. Ἀλλ' ὅπως καὶ τὸ παρὰ τὸ Βαρβάκειον εὑρεθὲν ἀντίτυπον οὕτω καὶ ἡ Ἐλευσινιακὴ κεφαλὴ οὐδένα, φαίνεται, εἶχε κόσμον ὄπισθεν

[1] Athen. Mittheil. 1883 σελ. 299. Παράβ. καὶ Lange, Athen. Mittheil. 1881 σελ. 82.

τῆς μετωπικῆς στεφάνης τοῦ κράνους, ἐνῷ καὶ ἐνταῦθα ἕτερα μνημεῖα φέρουσι ζῳδίων προτομάς. Μήπως ἐν τοῖς λιθίνοις ἔργοις τοιαῦταί τινες λεπτομέρειαι ἐδηλοῦντο διὰ γραφῆς[1];

Τὸ κράνος λοιπὸν τὸ καλύπτον τὴν Ἐλευσινιακὴν κεφαλὴν ἀντέγραψεν ὁ τεχνίτης αὐτῆς καθ' ὅσον ἠδύνατο πιστῶς ἐκ τῆς Παρθένου Ἀθηνᾶς τοῦ Φειδίου, ἀλλὰ τὴν κεφαλὴν καὶ τὸ πρόσωπον; Κυριώτατον τῆς Παρθένου Ἀθηνᾶς τοῦ Φειδίου γνώρισμα, ὅπερ ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τῶν μὴ πιστῶν ἀντιγράφων αὐτῆς, εἶναι ἡ πλουσία τῆς θεᾶς κόμη οὐ μόνον ὄπισθεν κατὰ τὰς ὠμοπλάτας, ἀλλὰ καὶ ἔμπροσθεν κατὰ τὸ στέρνον εἰς πλουσίους ἐκκεχυμένη πλοκάμους. Ὅπως τὸ ἐκ χαλκοῦ μὲν ἴσως πεποιημένον κεχρυσωμένον δὲ καὶ κατάκοσμον κράνος προσέδιδεν αὐτῇ ἀπαστράπτον τὸν ἀρειμάνιον ἐκεῖνον χαρακτῆρα, ὃν ὤφειλε νὰ ἔχῃ ἡ προστάτις τῶν Μαραθωνομάχων καὶ Σαλαμινομάχων, καὶ ὅπως τὸ εὐτραφὲς καὶ ἀπεστρογγυλωμένον αὐτῆς πρόσωπον εἰκόνιζε θαυμασίως ἀπὸ ἀποστάσεως μάλιστα ὁρώμενον ὅλον τὸ νεανικὸν σφρῖγος τῆς πανόπλου ἐκ τῆς κεφαλῆς τοῦ Διὸς ἐκπηδησάσης κόρης, οὕτω καὶ ἡ χρυσίζουσα αὐτῆς κόμη περικεχυμένη ἐπὶ τοὺς παλλεύκους αὐτῆς ὤμους καὶ τὸ πάλλευκον στέρνον συνεβάλλετο εἴπερ τι καὶ ἄλλο εἰς ἀπεργασίαν τῆς ὅλης εἰκόνος, ἣν διὰ τοῦ ἰδανικοῦ πλάσματος τῆς θεᾶς ἐσκόπει ὁ μέγας τεχνίτης. Ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς νεότητος, ἀνθηρὰν, πλήρη σφρίγους καὶ ῥώμης, οἵα ἦτο καὶ ἡ ὑπ' αὐτῆς προστατευομένη πόλις, ἠθέλησε νὰ πλάσῃ τὴν *Παρθένον* του ὁ Φειδίας καὶ τοιαύτην τὴν ἔπλασεν. Ἀλλ' ἡ Ἀθηνᾶ δὲν ἦτο μόνον ἡ ἀρηίφιλος κόρη, ἡ πάνοπλος ἐκ τῆς κεφαλῆς τοῦ Διὸς ἐκπηδήσασα, ἡ Ἀθηνᾶ ἦτο καὶ θεὰ τῆς σοφίας, θεὰ τῆς σκέψεως καὶ πάσης ἐκ ταύτης πηγαζούσης ἐφευρέσεως, ἡ Ἀθηνᾶ ἐλατρεύετο καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Ἀκροπόλει καὶ ὡς Ἐργάνη Ἀθηνᾶ, ὥστε ἐνωρὶς ἡ τέχνη ἠναγκάσθη νὰ πλάσῃ αὐτῆς καὶ ἕτερον τύπον πάντῃ διάφορον τοῦ τῆς Παρθένου. Αὐτὴ τοῦ Φειδίου ἡ Λημνία Ἀθηνᾶ, καὶ ἂν εἰς μόνον τὸν Λουκιανὸν πιστεύσωμεν, καὶ δὲν ἔχομεν οὐδένα λόγον νὰ μὴ πιστεύσωμεν εἰς τὸν ἄριστον τοῦτον γνώστην καὶ κριτὴν τῶν ἔρ-

---

[1] Ἡ Ἐλευσινιακὴ κεφαλὴ φέρει καὶ κατὰ τὴν στεφάνην δύο ὀπὰς ἀδιαθεῖς καὶ ἐν τῇ εἰκόνι δηλουμένας (πίν. 1, 6). Πρὸς τίνα σκοπὸν ἀγνοῶ, διότι εἰς ταύτας δύσκολον νὰ ἐνεγομφοῦντο ζῴδια.

γων τῆς ἀρχαίας τέχνης, οὐσιωδῶς πρέπει νὰ διέφερε τῆς Παρθένου κατὰ τὸν τύπον τοῦ προσώπου. Ὁ Λουκιανὸς θαυμάζει τῆς Λημνίας Ἀθηνᾶς τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου, τὸ ἁπαλὸν τῶν παρειῶν καὶ τῆς ῥινὸς τὸ σύμμετρον. «Τὴν δὲ τοῦ παντὸς προσώπου περιγραφὴν καὶ παρειῶν τὸ ἁπαλὸν καὶ ῥῖνα σύμμετρον ἡ Λημνία παρέξει καὶ Φειδίας. Ἔτι καὶ τοῦ στόματος ἁρμογὴν ὁ αὐτὸς καὶ τὸν αὐχένα παρὰ τῆς Ἀμαζόνος λαβών» (Εἰκόν. § 6). Ὁ δὲ Furtwängler[1] μετὰ τῆς χαρακτηριζούσης τὸν ἄνδρα πολυμαθείας καὶ ὀξυδερκείας προσπαθεῖ νἀποδείξῃ ὅτι τῆς Λημνίας ἀντίγραφον εἶναι ἡ ἐν Δρέσδῃ Ἀθηνᾶ, οἵαν αὐτὸς τὴν ἀποκατέστησε. Καὶ ἡ Ἀθηνᾶ αὕτη εἶναι βεβαίως πάντῃ διάφορος τῆς Παρθένου. Ἡ ἐν Δρέσδῃ Ἀθηνᾶ ἔχει τὸ καὶ εἰς τὰς γλυφὰς τοῦ Παρθενῶνος ἁπάντων ᾠοειδὲς τοῦ προσώπου σχῆμα, ἡ δ' ὅλη ἔκφρασις οὐ μόνον δὲν εἶναι φαιδρὰ καὶ ἀνοικτόκαρδος, ὡς ἡ τῆς Παρθένου, ἀλλὰ, πᾶν τοὐναντίον, σύννους μέχρι σκυθρωπότητος. Ὅτι δὲ καὶ τοῦτο τὸ ἔργον τοῦ Φειδίου (ἔργον ἐν ᾧ, ἅτε ἐκ χαλκοῦ καὶ εἰς τὸ φυσικὸν μέγεθος πεποιημένῳ, ἠδύνατο ὁ μέγας τεχνίτης νὰ ἐπιδείξῃ ὁλόκληρον τὴν περὶ τὸ πλάττειν θεῶν εἰκόνας δύναμίν του) ἐπέδρασεν ἐπὶ τὴν μετέπειτα τέχνην, περιττὸν καὶ νὰ τὸ εἴπω. Καὶ ἐντεῦθεν ἐξεπήγασε καὶ ὁ ἕτερος ἐκεῖνος τῆς Ἀθηνᾶς τύπος, ὃν ἐν ἐνεπιγράφοις μάλιστα ἀπαντῶμεν λίθοις, ἔνθα ἡ θεὰ ἀῤῥενωπότερον ἔχουσα τὸ ἦθος καὶ αὐτὴν τὴν κόμην ὅλως ἀτημέλητον καὶ ἐνίοτε ὡς ἐν δικτυωτῷ πλέγματι ὄπισθεν κατὰ τὸν τράχηλον ἐπερῥιμμένην φέρει[2]. Καὶ ὡς πρὸς τοῦτο, πρὸς τὸν τύπον τοῦτον ἀπέβλεψεν ὁ τῆς Ἐλευσινιακῆς κεφαλῆς τεχνίτης μόλις δηλώσας τὴν κόμην ὄπισθεν κατὰ τὸν τράχηλον εἰς παχεῖαν μᾶζαν. Ἆρά γε ἐκ φυσικῆς κλίσεως ἢ διότι ὁ τύπος τῆς Παρθένου, μάλιστα ἡ ἐπεξεργασία τῆς κόμης, οἵαν ἐπετήδευσεν αὐτὴν τὸ πρωτότυπον ἀπομιμούμενος ὁ τοῦ ἀντιτύπου, τοῦ παρὰ τὸ Βαρβάκειον εὑρεθέντος, τεχνίτης, παρεῖχεν αὐτῷ δυσχερείας;

Ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸ πρόσωπον δὲν ὑπῆρξεν, ὡς φαίνεται, ἐν πᾶσι πιστὸς ἀντιγραφεὺς τοῦ τύπου τῆς Παρθένου Ἀθηνᾶς ὁ τῆς Ἐλευσινιακῆς κεφαλῆς γλύπτης. Τοὺς ὀφθαλμοὺς ναί, τὸ πρωτότυπον, ὡς φαίνεται, θέλων νἀπομιμηθῇ ἐποίησε μεγάλους καὶ σφόδρα

[1] Meisterwerke, σελ. 4 καὶ ἑξ.

[2] Παράβ. Schöne, Gr. Reliefs ἀριθ. 49, 52, 62, 64, 77.

ἠνεῳγμένους, ὡς τοῦτο ἥρμοζεν εἰς τὴν γλαυκῶπιν θεάν[1]. Ἀλλ' ὑπέπεσε καὶ αὐτὸς εἰς τὰ αὐτὰ εἰμὴ εἰς μείζονα τοῦ συναδέλφου του σφάλματα[2]. Οὐ μόνον εἰς τὴν κόγχην τοῦ ὀφθαλμοῦ δὲν ἔδωκε τὸ προσῆκον βάθος, ἀλλὰ καὶ τὸν βολβὸν αὐτοῦ (οὗτινος ἡ ἶρις ἐν τῷ πρωτοτύπῳ ἦν βεβαίως ἔνθετος ἐκ πολυτίμου τινὸς λίθου πεποιημένη)[3] ἔπλασε σφόδρα ἐπίπεδον. Τοῦτο δὲ καὶ τὸ ὀξὺ τῶν γραμμῶν τῶν βλεφάρων καὶ τὸ σχῆμα αὐτῶν, ὡς ἐκ τοῦ μεγάλου τοῦ ὀφθαλμοῦ ἀνοίγματος, ἀποτελούντων δύο ἴσα σχεδὸν καὶ ὅμοια τόξα, προσδίδουσιν εἰς τὸ βλέμμα καὶ τὸ ὅλον πρόσωπον ἀλλόκοτόν τινα ἔκφρασιν ὅταν τις προσβλέπῃ τὴν κεφαλὴν ἀντωπὸν (en face). Ἴσως δὲ τὸ πρωτότυπον θέλων νἀπομιμηθῇ καὶ τὴν ῥῖνα οὕτω κάθετον καὶ πρὸς τὸ μέτωπον εὐθεῖαν ἀποτελοῦσαν γραμμὴν ἐποίησεν. Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα ἡ ὑπερβολὴ ἔβλαψεν ἀντὶ νὰ ὠφελήσῃ καὶ οὕτω νομίζει τις ὅτι οὐχὶ ἐκ μαρμάρου ἔγλυψεν, ἀλλὰ ὡσεὶ διὰ μαχαίρας ἐπὶ ξύλου ἔκοψεν αὐτήν[4]. Τὸ στόμα ὅμως οὐ μόνον μικρότερον ἐποίησεν ἢ ὁ

---

[1] Kieseritzky ἐ. ἀ. σελ. 305.

[2] Ὁ Lange (Mittheil. des D. Instituts, 1881 σελ. 65) ψέγων τὸν ἀντιγραφέα τοῦ παρὰ τὸ Βαρβάκειον εὑρεθέντος ἀντιγράφου γράφει τὰ ἑξῆς· «Mangel an Formverständniss zeigen besonders die flachliegenden Augen der Göttin mit den schlechtmodellirten flachgeschnittenen Augäpfeln» καὶ ἔχει δίκαιον. Ἐν τῇ Ἐλευσινιακῇ κεφαλῇ παρατηροῦνται αἱ αὐταὶ ἐλλείψεις γινόμεναι ἔτι μᾶλλον καταφανεῖς ἐκ τῆς μὴ ὑπάρξεως ἐν αὐτῇ χρωμάτων. Ἀλλ' ἆρά γε πρέπει εἰς τοὺς ἀντιγραφεῖς καὶ μόνον νἀποδώσωμεν τὰ ἐλαττώματα ταῦτα ἢ ὑπῆρχον καὶ ἐν τῷ πρωτοτύπῳ, ἔστω καὶ ἐν σμικροτέρῳ μέτρῳ, ὡς ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τοῦ ἔργου, οἱ δὲ ἀντιγραφεῖς κατέστησαν αὐτὰ ἐμφανέστερα, ἅτε ἐν σμικρῷ θέλοντες νἀπομιμηθῶσι πιστῶς τὸ κολοσσικὸν πρωτότυπον; Τὸ ἀληθὲς εἶναι, ὡς παρατηρεῖ ὁ Kekule (Programm zum Winckelmannsfeste, 1897, σελ. 21 παράβ. καὶ Furtwängler, Meisterwerke σελ. 21) ὅτι «wir besitzen kein Werk das von den Gesichtszügen der Parthenos ein wirklich treues, zuverlässiges und ausreichendes Abbild gäbe».

[3] Πλάτ. Ἱππίας Μείζων 12, σελ. 290 C.

[4] Καὶ ὁ γλύπτης τοῦ παρὰ τὸ Βαρβάκειον εὑρεθέντος ἀντιγράφου κατὰ τὸν αὐτὸν ἐποίησε τὴν ῥῖνα τρόπον ἄνευ οὐδεμιᾶς κατὰ τὴν ῥάχιν αὐτῆς ἀποστρογγυλώσεως, ἀλλ' ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ ὡς ἐκ τοῦ ἐλάσσονος τῆς ὅλης κεφαλῆς μεγέθους καὶ τῆς στιλβώσεως τοῦ μαρμάρου τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι τόσον καταφανές.

συνάδελφος αὐτοῦ[1] ἀλλὰ καὶ *ἁρμογὴν*, ἵνα τὴν λέξιν μεταχειρισθῶ τοῦ Λουκιανοῦ, προσεπάθησε νὰ δώσῃ εἰς τὰς γραμμὰς τῶν χειλέων καὶ τὸ ἄνοιγμα αὐτῶν τοιαύτην, ὥστε νὰ προσδίδηται εἰς αὐτὸ ποιά τις γλυκεῖα σεμνότης καὶ ἔμψυχος ἔκφρασις. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς παρειὰς ἔδωκεν ᾠοειδέστερον καὶ ὄχι τόσον εὔσαρκον τύπον, σύμφωνα δὲ πρὸς ταύτας ἔπλασε καὶ τὸ *πηγούνιον* καὶ τὸν λαιμόν. Κατὰ τὰ λοιπὰ οὐδὲν ἔχει τὸ ἰδιαιτέρας μνείας ἄξιον ἡ κεφαλὴ εἰμὴ ὅτι ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῆς μαρτυρεῖ ὅτι ὁ γλύψας αὐτὴν ὅλως τἀναντία τοῦ συναδέλφου του ποιήσας ἀμελῶς καὶ οὐχὶ δι' ὅλων τῶν εἰς τὴν διάθεσίν του μέσων ἐπεξειργάσθη τὸ ἔργον του. Ὡς βλέπει ὁ ἀναγνώστης καὶ ἐν τῇ εἰκόνι, τὰ ὦτα μάλιστα μόλις εἶναι δεδηλωμένα πλαστικῶς κατὰ τὸ γενικὸν αὐτῶν περίγραμμα.

Μετὰ τῆς κεφαλῆς τὴν αὐτὴν ἡμέραν καὶ εἰς τὸ αὐτὸ τῆς γῆς στρῶμα ὀλίγον δ' ἀπωτέρω (0,50—0,60 Γ. Μ.) εὗρον καὶ τὴν παράδοξον προτομὴν[2], μεθ' ἧς καὶ συναπεικονίζεται ἐνταῦθα (πίν. 1, 6). Ὅτι ἡ προτομὴ ἐποιήθη ὅπως εἰσδεχθῇ Ἀθηνᾶς κεφαλὴν καὶ δὴ κεφαλὴν ὄχι διάφορον κατὰ τὴν διασκευὴν τῆς κόμης τῆς περὶ ἧς ἀνωτέρω ὁ λόγος, εἶναι οἴκοθεν φανερόν, ἀφοῦ δὲ καὶ εὑρέθη παρὰ ταύτην, ἐννοεῖται ὅτι ἡ πρώτη μου σκέψις ἦτο ὅτι αὐτῆς ταύτης χάριν καὶ ἐποιήθη. Ἀλλ' εὐθὺς ἀμέσως δοκιμάσας παρετήρησα ὅτι ἡ κεφαλὴ δὲν εὐηρμόστει κατὰ πάντα εἰς τὴν κοιλότητα τῆς προτομῆς, πολὺ δ' ἔμεινε τὸ μεταξὺ χαῖνον διάστημα. Καὶ ναὶ μὲν κατὰ τὰ χείλη εἶχε πάθει ἡ κοιλότης τῆς προτομῆς βλάβας τινὰς καὶ ἀποτριβάς, ἀλλ' αὗται καὶ μόναι δέν μοι ἐφαίνοντο δικαιολογοῦσαι ἀποχρώντως τὸ πρᾶγμα. Ἔπειτα μοὶ ἐφαίνετο ὅτι βαθυτέρα ἢ κατὰ τὸ

---

[1] Φαίνεται τῷ ὄντι τὸ στόμα τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ Βαρβακείου ὡς πρὸς τὸ ὅλον πρόσωπον übertrieben gross und breit, ὡς παρατηρεῖ ὁ Kekule (ἐ. ἀ.), ἔχει δέ τι ὄντως τὸ blöde und betreten, ὡς ὁ Kieseritzky παρετήρησε (ἐ. ἀ.). Ἆρά γε νὰ ὑπῆρχέ τι λείψανον ἐν τῷ πρωτοτύπῳ τοῦ *ἀρχαϊκοῦ* ἐκείνου *μειδιάματος* καὶ τοῦτο θέλων νἀπομιμηθῇ ὁ γλύπτης τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ Βαρβακείου ἔπλασε τοιοῦτον τὸ στόμα τοῦ ἔργου του;

[2] Νὰ καταδείξω καὶ διὰ λέξεων κατὰ τί διαφέρει ἐν ταύτῃ ἡ αἰγὶς τῶν ἄλλων ὁμοιωμάτων τῆς Παρθένου ἔκρινα περιττὸν οὐ μόνον διότι ἐξ ἁπλῆς παραβολῆς τῶν εἰκόνων τὸ πρᾶγμα εἶναι κατάδηλον, ἀλλὰ καὶ διότι αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἡ προτομὴ ὡς τεχνικὸν ἔργον εἶναι ἀναξία λόγου. Ὄπισθεν εἶναι ὅλως ἀκατέργαστος ἡ προτομή.

κωνοειδὲς ἔμβολον τοῦ λαιμοῦ τῆς κεφαλῆς εἶχε ποιηθῇ ἡ κοιλότης τῆς προτομῆς, ὥστε ἐντεθειμένης ἐκείνης εἰς ταύτην οἱ ὦμοι νὰ φαίνωνται ὑψηλότεροι ἢ κατὰ τὸ πρέπον καὶ νὰ γενναται ἡ ἐντύπωσις ὡσεὶ προὔκειτο περὶ γυναικὸς κυφῆς. Καὶ ὅμως καὶ πάλιν νομίζω ὅτι ἡ πρώτη μου ἐκείνη σκέψις δὲν ἀστοχεῖ ὅλως τοῦ ὀρθοῦ. Ὑποθέτω δηλ. ὅτι ἡ κεφαλὴ ἐποιήθη τὸ κατ' ἀρχὰς ὅπως προσαρμοσθῇ εἰς κορμὸν ἀγάλματος (ἀδύνατον ἴσως μάλιστα δὲν εἶναι νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι καὶ συνεποιήθη μετ' αὐτοῦ ἐκ τοῦ αὐτοῦ λίθου), τούτου δὲ (τοῦ κορμοῦ δηλ.) καταστραφέντος, τίς οἶδέ πως, ἐποιήθη ὕστερον ἡ προκειμένη προτομὴ χάριν τῆς κεφαλῆς, ἀλλ' ἐποιήθη οὕτως ἀμελῶς καὶ ἀδεξίως, ὥστε ἡ προσαρμογὴ νὰ μὴ ἦναι τελεία οὐδὲ κατορθωτή, ἄνευ συγκολλητικῆς τινος ὕλης πληρούσης τὰ μεταξὺ κενά. Ἔπειτα μήπως ἐν πᾶσι τοῖς ὁμοίοις ἔργοις, ἔνθα περὶ προσθέτων πρόκειται μελῶν καὶ μάλιστα περὶ κεφαλῆς, ἡ προσαρμογὴ εἶναι πάντοτε ἄψογος; Τούτων δ' ἕνεκα καὶ χάριν οἰκονομίας ἀκόμη συναπεικονίσθη ἡ προτομὴ μετὰ τῆς κεφαλῆς ἐνταῦθα.

Ἀλλὰ τί παθὼν ὁ τεχνίτης οἱονεὶ ἐξ ἄνθους λωτοῦ ἐκφυομένην τὴν προτομὴν ἐποίησεν; Ὑπέθεσα τὸ κατ' ἀρχὰς ὅτι ἐπέδρασαν ἐπ' αὐτὸν θρησκευτικαὶ ἔννοιαι τῶν χρόνων καθ' οὓς ἔζη καὶ καθ' οὓς ἡ λατρεία τῆς Ἴσιδος (ταύτης δ' ἱερὸν φυτὸν ἦτο ὁ λωτὸς) εἶχε καταλάβει ὁλόκληρον τὸν τότε γνωστὸν κόσμον, αὐτὴ δὲ ἡ Ἶσις εἶχε συγχωνεύσει ἐν ἑαυτῇ πᾶσαν ἄλλην θεότητα. Ἀλλὰ δεύτεραι σκέψεις μ' ἔπεισαν ὅτι εἰς τὸ πρᾶγμα οὐδεμία ἐνυπολανθάνει θρησκευτικὴ ἔννοια. Ὁ τεχνίτης τῆς προτομῆς ὡς καὶ ὁ τῆς κεφαλῆς (ἂν μὴ ἦναι εἷς καὶ ὁ αὐτὸς) ἠκολούθησεν ἐπίσης προηγούμενα παραδείγματα. Γνωστὴ εἶναι ἡ ἐν τῷ Βρετανικῷ Μουσείῳ ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς *Κλυτίας* εἰκὼν[1] ἡ ἐπὶ ἄνθους λωτοῦ στηριζομένη, τὸ δ' ἐν Ἀθήναις Ἐθνικὸν Μουσεῖον κέκτηται ἐξ ὀπτῆς γῆς (ἴσως καὶ ἐκ λίθου καὶ μὲ διέλαθον) ἱκανὰ παραδείγματα ὡσαύτως οἱονεὶ ἐξ ἄνθους λωτοῦ ἀναδυομένων μορφῶν.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 15ῃ Ἰανουαρίου 1898.

---

[1] Παράβ. Hübner, Programm zum Winckelmannsfeste 1873.

α

β

ΑΘΗΝΑΣ ΚΕΦΑΛΗ ΕΞ ΕΛΕΥΣΙΝΟΣ